

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

1513-ի ՀԱՅ ՏՊԱԳՐԻՆ ԳԻՒՏԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

ԵՒ ՆՈՐ ԼՈՒՍԵԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Հ. Համազասպին Կարնէն ղրկած Հայերէն ձեռագիրներու մէջ, ամէնքը ինքն բաներ, մէկն աչքիս զարկած էր, կարծեմ ձեռագիր չէ, այլ տպագիր. անգամ մը քննելու է,» կ'ըսէր ինձ 1886ին նորընտիր Արթուր Հ. Արսէն Վ. Այտընեան: Ես այն ատեն մէկ տարուան ձեռնագրեալ էի, քայլերս դողդոջուն՝ Հայ մատենագրութեան հետազոտութեան մէջ, որուն սերտ յարում մ'ունէի: Դնքն Այտընեանն էր որ երկու տարի ետքը զիս Լեհաստանի Հայերու այցելութեան ղրկեց, «ն գիտէ տեղ մը, անկիւն մը, անակնկալի կը հանգիպիս,» կ'ըսէր: Այն առթիւ աչքէ անցուցի Կրակաուի Զարտորիսկիի Մատենադարանի 15—20) Հայերէն ձեռագիրները, Լիմբերգի Օզդիւսկիի Մատենադարանին մէջ Թիւ. 1590—1766, այսինքն 176 Պապիոս գիրքի՝ Լիմբերգի Հայերու դատերու ու դաշինքներու եւն արձանագրութիւնները (Հայերէն, իտալիական, լեհերէն եւ լատիներէն՝ գրուած ըստ ժամանակին), զորոնք Լիմբերգի Հայ Աբղայ. մը հրդեհի վախով այն ամուր Մատենադարանին յանձնէր է ժամանակաւ: Ես այն ատեն երկու շաբթու մէջ ինչ կարող էի գտնել: Հայ եկեղեցիներու աւանդատուները ցիրուցան լքուած սակաւաթիւ ձեռագիրներ ու տպագիրներ կասկածանքով ինձ կը ցուցնէին. ես հազիւ կրնայի տեսնել մէջ նշանակել տեղն ու երբեմն անունները: Եւ երբ 1895ին Գրի. Հ. Այտընեանի Յիսնամեայ Յորելին առթիւ Միաբանութեան գրատան Հայ ձեռագիրները ցուցակագրելու առաջարկութիւնս յանձն առաւ Հ. Տաշեան, եւ այնպիսի անմասն յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց, ես ալ ցուցակագրութիւնը տպագրելու բովանդակ հոգն, ինչպէս նաեւ մետրոպեան տառերու դարձ զար կրած փոփոխութիւնները մինչեւ ԺՁ դար նոյն ձեռագիրներու վրայէն կազմելու եւ գունատիպ ու լուսատիպ տախտակներու տպագրութեան եւ բաժանորդագրութեան հոգն յանձն առած էի, այն ժամանակն էր՝ որ ղիմեցի Լեմբերգի բարեխառակ Դաւիթեան Հայ Արքեպիս տեղն ու տեղը ծանուցանելով իրեն լքուած ու կորուստի մատնուած Հայ ձեռագիրներն ու տպագիրները, եւ նա բարեհաճեցաւ նոյնքն հաւաքել եւ նուիրել մեր մատենադարանին. ասոնք անցան նաեւ Հրատարակուած Մայր ցուցակին մէջ, 40է աւելի ձեռագիր, եւ ուրիշ Հին տպագրութիւններ: Ասոնց մէջն էր Հ. Այտընեանի յուսացած մէկ անակնկալը՝ Ծագիրներու մէջ կար անակնկալ մը, «Եիսուս Որդի, մը, որ անծանօթ էր այն ժամանակ եւ անծանօթ ալ մնաց մինչեւ ցայսօր: 1686ին Նոյ. 10ին Վենետիկի մէջ «Ազուլեցի ԽՕձայ Գուրնապարի որդի ԽՕձայ նահապետ որ արդեամբք եւ գոյիւք իւրովք ետ տպագրել զա ի յիշատակ անջնջելի ինքեան եւ ծնողաց իւրոց, իրրեւ զաւհատուածայ նորակերտ տպարանի իւրոյ: Զոր կազմեց ծախիւք բազմօք առ ի լոյս ածել զմիտութիւն սարմուսացն դաւթի մարգարէին ի պայծառութիւն տանն Հայոց... In Venetia, Per Giacomo Moretti 1686, ad istanza di Naabiet de Gulnazar. «այսինքն ի սենեկի կամ ի տան Նահապետ Գիւրնապարի,» այսպէս էր ձևակարգ: Մատենիս Թուղթը կանանչ էր, կամ քիմիական նիւթով կանանչուած, որ յընթացս ժամանակի նոյն նիւթէն պարած՝ տեղ տեղ Թուղթը Թարմ նշխարի նման

կտոր կտոր կիյնար: Տպագրութիւնը շատ գեղեցիկ, ինչպէս նաեւ տառերը: Առանձին ուշադրութիւն կը հրաւիրէր պատկերներէն այն պատկերը (էջ 266), որ կը ներկայացնէր հայ վարդապետ մը՝ փիլոնով եւ վեղարով, կամ կնգուղ մերկ գլխուն անցուցած, վարդապետական գաւազան ի ձեռին, Լատինաց եկեղեցիներու նման որմնայեց ամբիոնի մը վրայէն կը քարոզէր՝ փաթթոցաւոր բազմաթիւ ունկնդիրներուն, որոնք ծածկաց նման բազմաձայ պծընաւորներ հազած են: Յաջորդ տարին էր որ առաջին անգամ՝ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ հայերէն ԱՇՄԱՐՀԱՐԱՐ գիրք մը նոյն տպարանէն «Պարզաբանութիւն հոգեւնագ սաղմոսացն Դաւթի, Թարգմանեցեալ... ի նուաստ Յովհաննիսէ վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցոյ... եւ տպագրեցեալ արդեամբք եւ գոյիք Ագուլեցի Սոփայ Գուլնասարի որդի Սոփայ Նահապետին ի սեպհականի տան իւրում, ի Թուականութեան մերում ՌՃԼՆ, ի Վենետիկ քաղաքի, In Venetia, per Naabiet de Gulnassar 1687. Con licenza de' Superiori, e Privilegio,,. Այնպէս ինչպէս կաթողիկէ կրօնական գրքեր կը տպուէին եւ կը տպուին «Մեծաւորաց հրամանաւ,, : Եւ արդէն Յովհաննէս Վ. Գ. Պոյսեցին, Հոլլով մականուամբ ծանօթ, առաքելական միսիոնար մին էր եղած ի Կ. Պոլս եւ ամբողջ գիրքը զեղուած է կաթողիկէ վարդապետութիւններով : Եթէ շատակարանին մէջ աղօթք կը յանձնարարուի Ագուլեցի Սոփայ Գուլնասարի որդի Սոփայ Նահապետին, «որ մեծաւ հոգաբարձութեամբ յառաջացոյց զԹարգմանութիւն եւ զտպագրութիւն սորին վատենելով զգոյս եւ զնչս բազումս ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն նորակիրտ տպարանիս, ի գտումն պատուական թղթոյս եւ ի յորինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց յայսմիկ նուազեցելումս ամի,, : Ինքն Նահապետ Պոլս եղած ժամանակ բաղնացած էր այսպիսի պարգաբանութիւն մը եւ Վենետիկ դառնալով գիմած էր Յովհաննէս Վ. Պոյսեցոյն «պաշտօնաւ եւ զնոյն... ոչ իրիկն շարագրութեամբ, այլ աշխարհական լեզուա,, : Ինքն Նահապետ էջ 3 կը զետեղէ իւր գրած գեղեցիկ մէկ ոտանաւորը, ուր կ'ըսէ 1686ին կամ 87ին.

«Երգորանօք բարեսիրի
 Յովսէփայ մեր վարդապետին
 Զմիւռնոյ գահին առաջնորդի,
 Ծնւարտութեան քարոզողի:
 Ես նահապետ նուաստ հոգի,
 Որ եմ որդի գուլնասարի,
 Գեղջիւ բընիկ ագուլեցի,
 Զոտանաւորս շարագրեցի...»

Այս Յովսէփ Արքեպ. է, Առաջնորդ Զմիւռնոյ, Եղևազար Կաթողիկոսէ դրուած, որ 1686ին Յունուար 15ին Վենետիկ Գասպարայ եւ Թարգետս երեջ Համազասպեանի ձեռք եւ նոյնին գործարանին մէջ տպագրուած եռահատոր մեծագիր Մաշտոցի մէջ կը յիշուի թէ «խորհրդածութեամբ եւ հաւանութեամբ տեսուն յովսէփայ վարդապետի եւ արհիեպիսկոպոսի զմիւռնոյ քաղաքի, որ բարեբաստապէս պատ առդիպեցաւ ի լոռմն տենչանաց խոց,,...», որ եւ Սալատուր Վ. Էրզրումեցիին 1706ին վարդապետութեան աստիճան տուաւ ի Պոլս, ուր եկած էր իբրեւ նուիրակ Էջմիածնի, եւ Սալատուրէն կ'անուանուի «եռանդուն կաթողիկէ եւ պաշտպան կաթողիկէ հաւատոյ,, : Ուրեմն առաջին հայ աշխարհաբար գիրքը տպողը կաթողիկէ հայ մըն էր, կ'ըսէի այն ժա-

մանակ, Ազուլեցի Ունիթոու մը, զայս կ'անարկէին վերոյիշեալ փաթթոցաւոր ունիթիւններն հայ կաթողիկէ քարոզիչ մը շուրջը բողոքած:

Բայց ես շատ հեռացեր եմ 1513էն: Այսինքն Աբրահամ Բարսիլեան անհարկէն ետեւ միտքս դրած էի մեր Մատենադարանի Հայերէն ձեռագիրները մէկիկ մէկիկ աչքէ անջընել, որոնք մեծ թիւ մը չէին կազմեր այն ժամանակ՝ հազիւ 300 հատ, եւ գտնել այդ «տպագիր», կարծուած «ձեռագիր»,ը: Շատ երկար չտեսեցի:

Արտաքին կազմով բողոքովին ձեռագրի նմանող ութածալ գիրք մը, որուն կողին ներքակողովը գրուած էր թէ 1875ին Հ. Համազասպ Կարնէն ղրկած էր: Ուշադիր նայեցուածք մը գիւրաւ տպագիր մ'ըլլալը կրնար տեսնել, մանաւանդ վերնազարդերն ու խորաններն այնպէս կը վկայէին: Գեր. Այսինքնանի Հետ մի առ մի քննելով՝ պիտակ մը փակցուցի, վրան գրուած «Պարզատումար. Տպեալ յամին 1512 հաւանականաբար ի Վենետիկ ի տպարանի D. I. Z. A. ի.», եւ իջեցուցի զայն ձեռագրաց նախաթիւ ու ներէն տպագրիւնը մէջ, ուր յետոյ նախագահ պիտի բազմէր:

«Հանդէս Ամսօրայ», թերթիս Բ. Տարին, 1888ին, Հ. Գրիգոր Վ. Գովրիկեան, այժմու Գեր. Աբրահայր Ուխտիս, Կեռլայի Հունգարահայոց Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մատենադարանի հայերէն մէկ ձեռագրին մէջերը կազմուած կը նշմարէ տպագիր ղէ Երթերթ մը, որուն յիշատակարանը (էջ 19) կըսէր. «Թվին ո. Ժ. է յունիս ազդեցաւ ձեռամբ ֆարմանիս», տաղարան մըն էր տարօրինակ տառերով, զոր հրատարակին Կեռլայի մէջ ուսումնասիրելու միջոցներ չունենալով՝ հրատարակած էր ի գիտութիւն բանասիրաց, անորոշ թողով տպագրութեան տեղն (Լեմբերգ?) տարին (1561 կամ 1568?), եւ տպագրիւն Նոյն յօդուածին վերջը ծանօթութիւն մը գրած էի «ԴՍԱ», ազրութեան կողմանէ. «Մենք այժմ ունինք հայ տպագրութեան ուրիշ երախայրիք մը մեր ձեռքն որ ցայսօր գտնուած տպագրութեանց հաջոյնն է, զոր ի մերձուստ կը ծանօթացընենք ժամանակին մեր ընթերցողաց»:

Եաջորդ ամառն Հ. Գովրիկեան Վիեննա եկած էր օգափոխութեան առաջարկեցի իրեն վերոյիշեալ «ուրիշ երախայրիքին», վրայ գրել «Հանդիս», համար (Հ. Ա. 1889, էջ 210բ): Հ. Գովրիկեան գրեց, տպագրութեան տարին 1512 որոշելով, տպարանի յատկանիշն հակառակ հետազոտութիւններուն՝ ֆրաց անլուծելի: Իսկ տպագրիւնն ու տպագրութեան տեղին ֆրաց անծանօթ: Ասով հաստատուեցաւ 1512ին հայ տպագրութեան գոյութիւնը եւ Պարզատումարն հռչակեցաւ առաջին հայ տպագիր:

Վենետիկի Միթիթարեանց «Բազմավէպ» ամագրին 1890 թ. 3ին մէջ Հ. Ա. Տիրոյեան «Հանդիս», յիշեալ գրութեան առթիւ գրած ընդարձակ յօդուածով ծանոյց Պարզատումարի տպարանին երած Աղծարք եւ Ուրաւթագիրք գրքոյնները, զորոնք Պր. Սիրովբէ Ալիշան Պոլսէն նուէր ղրկած էր, եւ Հ. Ալիշան Աղծարքին վրայ գրաւորի մը նշանակած 1552 թուականը տեսած էր. իսկ Հ. Ա. Տիրոյեան երեք գրքերէն ալ նոյնշերտ հրատարակելով միեւնոյն տպարանի գործը ըլլան հաստատուեցաւ: Բայց յօդուածագիր Հայրը կը համարէր Հ. Ալիշանին (Եւսեփէ Բ. 521) եւ Հ. Զարհաւնէյեանի հետ «իբրեւ առանձինն անձի փորձեր... եւ իբրեւ անօգուտ... եւ վնասակար... չեն կարող հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ գրաւել... եւ հայ տպագրութիւնն իւր փառաւոր ծագումն պիտի մատնանիշ առնէ միշտ յանձին Աբգար Դպրի»:

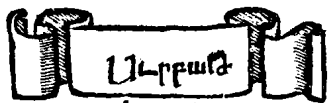
5. Աղձարք (198 թղթ. = 296 էջ ?)

6. Ուրբաթագիրք (մի օր. 62 թղթ. = 124 էջ):

Տպագրութեան տարին՝ լոյս տեսած Հետազոտութիւններուն համեմատ՝ անսոյոգ կը մնար եւ աւելի հաւանական կը նկատուէր 1512: Առաջին անգամ Ստ. Մալխասեան («Մշակ», 1912, թիւ 1819) տարակոյս յարոյց այս մասին, սակայն աւելի հետեւող եղաւ Հ. Գովիլիեանի. իր նոր յօդուածին մէջ Պրոֆ. Մակէրի ցոյց տուած յիշատակութեան մը համեմատ, ինչպէս վարը կը տեսնենք, աւելի միտեցաւ 1513ի: Այս մասին իմ հետազոտութիւններս կը ասիպէն իրեւ սոյոգ նկատելու այսուհետեւ՝ որ Պարզատումարի տպագրութեան տարին է 1513,

իսկ յորհրդատետրի տպագրութիւնն՝ որուն վրայ կայ որոշ հայկ. թուակ. 962, պէտք է գումարել 552ով եւ ոչ 551ով, որով կ'ունենանք 1514. վասն զի տպագրին Յակոբ ինքնին այսպէս կը գումարէ նոյն իսկ առաջին անգամ տպագրած Պարզատումարին մէջ: Պարզատումարին 7դ թերթին 4ա եւ Բ էջերուն մէջ որոշ կ'ըսէ: «Եթէ կամիցիս իմանալ զամս . . . ի միւս զբերը կրնան յաջորդ տարիները տպուած ըլլալ, նաեւ կարելի է շատ տարիներ մէջերնէն անցած ըլլայ:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ յարուցած էր Ս. Մալխասեան, այսինքն թէ Պարզատումարն ու Ընկերներն արեւօք շարժական տառերով՝ այժմու տպագրութիւններու պէս, տպուած է, թէ փայտի փորագրութիւն է՝ էջ էջ ամբողջ փորուած. իրեն մատչելի նմոյշներու վրայէն դատելով կը միտէ աւելի փորագրութեան: Եւ իրօք փայտատպութիւնն այս ժամանակ դեռ կը շարունակուէր (տ. Fumagalli G., Dictionnaire Géographique d'Italie, Florence 1905. Հեղինակս Վենետիկի առաջին հայ տպագրութիւնը կը համարի (էջ 478) դեռ՝ Արզարու Սաղմոն 1565ին): Ասոր պատասխանեց Վիննայէն Հ. Ներսէս Ալիսեան («Մշակ», 1912, թիւ 34) որ տառերու

քարունիսկապահարթութիւնէն շարունակապէս տպագրուածներն ուրեւացալ ածուցմն. ախտաժեւացառող ջուրներն. հոգոց կամարմաց. ի քսյն ի տրնմէր որդիքսայ. կիսշան քիւսայ իս. իսք սիոպն. կիսմայրա քաղաքներուսայ. հաստատեցիսկապալիսնայ. պահացեալսայ. ուսցեղծառայսայ. հոգոյ կամարմայ: Եւ ամենայն ի փառաւորեցեղծայրեղորդի:

Եւ որդուսնէ քժ շկու թիւն հոգոյ կամարմայ. յանունսնմ մերոյ կարկէս յի. քի. կիսք Բ. Գ.

Պատմ. Բ. (Բնական մեծութեամբ):

Քրիստոսի ծննդեանէն մինչեւ ի մեզ. կալ հինգհարիւր, եւ յիսուն եւ երկու եւ զհայ թուականի վերայ բեր եւ այն է, (տ. Պատմ. Ա.). Իսկ զբերն սկիզբը կ'ըսէ «Իննհարիւր ու վաթսուն ու մէկ», ու ընդ 961 + 552 = 1513: Եւ քաւ զորութիւն չունի այն առարկութիւնը՝ թէ 1513ի համար հարկ էր 1512ին տպել Պարզատումարը: Վասն զի այս Պարզատումարը Տոնացոյց չէ տարւոյ մը համար, հապա բոլոր անշարժ տուները կը ցուցնէ սկսելով Ա. եօթներեակէ մինչեւ Փ. եօթներեակ, ուստի 35 անգամ կը կրկնէ նոյն անշարժ տուները ըստ տարւոյն, ըսել է՝ 35 տարւոյ անշարժ Տումար է: Իսկ

մէջ գլխավայր շրջած տառեր կան, սխալ եւ վեր վար շարժած տառեր, որոնցմէ անվրէպ կը հետեւի փայտափորագրութիւն չըլլալը (Հմմտ. Պատկ. Բ. Ուրբաթագիրք, թղթ. ք. գ. հմմտ. «Պարթի, քի որ ունին, պահէսցէ, լծառայս, չոգոյ»,)։ Ըստ իս՝ այս զօրաւոր ցուցման չափ զօրաւոր է նաեւ այն պարագային ուշագրութիւն դարձնել, թէ տառեր կան՝ որ ոչ թէ 2—3 տեսակ են, այլ եւ մինչեւ 5—6 տեսակ փորագրութիւն։ Օրինակ. Պարզատումար 7դ թերթ 5ր եւ 6ա թուղթ Թ զլսագիրը շատ անգամ կը գործածուի եւ այն հինգ զատ ձեւի տառերով, էպէս իրարմէ զանազանող. նոյնպէս ւ, լ, ն, եւ այլն երեք չորս ձեւեր ունին, որոնք չեն կրնար նոյն կաղապարէ թափուած ըլլալ, եւ գործածութեան կերպէն կ'երեւայ թէ այդ ձեւերն անհրաժեշտ չէին. բաց ասկէ՝ իւրաքանչիւր տող որոշ գծասահմանի վրայ կեցած չէ. զոր օր. Պարզատումարի ք թուղթ ք էջի մէջ 5դ տող «Բունբարեկենդան», բառին երկրորդ ըլին վարի ծայրին հասած եւ անցած է յաջորդ տողին «գարնանամուտն», բառին մ' տառի վերի ծայրը։ Նոյնպէս նոյն էջ, տող 14դ «Քանուկորսն», բառին ք տառին ստորտը յաջորդ տողին «Յունիս», բառին ի տառին վերին ծայրը հասած եւ շատ աւելի վեր բարձրացած է։ Դարձեալ յաջորդ էջին մէջ 15դ տող «Յիւնական», բառին Յ տառին ստորտը կցուած է բոլորովին յաջորդ վերջին տողին «Ժե», թուին, որուն վրայի պատիւը վասն հարկին սեւ կէտ (•) մը նշանակած է, մինչդեռ ուրիշ տեղեր երկար պատիւ (—) է։ Այսպիսի երեւոյթներ բազմաթիւ են ամէն իջի վրայ, զորոնք մեր գիտցած այժմու տպագրական կազմակերպութեամբ չենք կարող ըւծել։ Բայց որովհետեւ արդէն վեց հատ զատ գրքերու օրինակներ ծանօթ են, սոյն օրինակները տպագրողներու յատուկ գիտնաշան ունին, մինչդեռ փորագրողներ, յատկանշան չէին ունենար, պէտք է իրրեւ ստոյգ ընդունինք, որ ասոնք տպագիր են, մանաւանդ որ, ինչպէս քիչ վար կը տեսնենք, նաեւ զրաւոր վկայականներ կան, որոնք առ այս կը ստիպին։

Իսկ Յակոբ տպագրին համար բոլոր պարագաները կը միարանին, թէ ստիկայ քահանայ կամ վարդապետ մը պիտի ըլլայ. վասն զի Պարզատումար, Ծորհրդատուտը, Մաղմուս, Ճաղարան քահանայից պէտքերն համար են, իրենք միայն կը զգան հարկաւորութիւնը եւ իրենք միայն կը հասկընային տպագրութեան բնագիրները պատրաստել։ Աղմարք եւ Ուրբաթագիրք զմեզ գայթակղեցնելու չեն, վասն զի այն ժամանակներն ամէն տեղ այդ սնտիսահաւատ նախապաշարումները մարդկային պէտք մըն էին, առ թ չգոյէ գիտութեան եւ բժիշկներու, եւ անոր համար ասոնք անկէ յառաջ Արարեիք սորվուած, թարգմանուած կամ հայ գրողներէ կարկատուած էին, առ հասարակ եկեղեցական անձինքներէ. նոյն մարդկային տառապանաց դէմ յանձնարարուած դեղերն ու միջոցներն ալ սատանայական կամ կրօնապէս դատապարտելի բաներ էին, այլ աղբիւրներ Բրիտտոսի, Ս. Աստուածածնի, Առաքիլաց, Սրբոց, Ս. Դաւիթ, Ս. Նիկիորիմոսի, Աւետարանի ընթերցուածներ են, որոնցմով հիւանդութեանց, բնական երեւոյթներու բուժումն կը խնդրէին գլխաւորաբար քահանայք Աստուծմէ եւ սատանայական երեւոյթներու եղմեցուցութիւնը կը կատարէին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր, մեր Մշտողներու մէջ ալ կայ սատանայի, աղի, ջրոյ երգեցուցութեան աղօթքներ։ Եւ զայս պէտք էր տպագրել Յակոբ, որպէս զի գահայնէր հոյ վաճառականաց պէտքն, եւ մի միայն ընթերցուածոյ առարկան հայ վաճառականներու, որոնք ցրուած էին բազմութեամբ իտալիա եւ այլ առեւտրական հրա-

պարսկները, որոնք նաեւ գրքերու տպագրութեան ծախքին անշուշտ սատարած էին գէթ գնմամբ:

Իսկ եթէ աւելի յառաջ երթանք եւ յուզենք խնդիր մ'ալ, թէ արդեօք սա հայ կաթողիկէ քահանայ մը չըլայ, երեւոյթներն ի նպաստ պիտի պատասխանեն. վասն զի 1. այն ժամանակ կաթողիկէ երկրի մը մէջ թոյլ չէր տրուեր ոչ-կաթողիկէներու գիրք տպագրել. 2. հրատարակուած գրքերու մէջ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հակառակ բան չկայ, եւ նաեւ Ս. Աթոռոյ ուշագրութիւնը դարձած չէր տակաւին հայ եկեղեցական գրոց վրայ. մանաւանդ որ Տ. Վ. Պայեանի գրածը՝ թէ խորհրդատետրն հիմակուան Հայոց խորհրդատետրէն տարբերութիւններ ունի, յատկապէս քննելի է, եւ 3. ինչու Ուրբաթագրքին մէջ 6դ թերթին 4դ թուղթն Հռոմայ Ս. Քահանայապետի մը պատկերը գրուած է, անմօրուս եւ գլուխը երեքկարգեան թագով. ինչու Ուրբաթագրքին սկիզբը գրուած է պատկեր մը (նմանահանութիւն «Բազմ», 1890, էջ 94), որ կը ներկայացընէ մօրուսաւոր հիւանդ մը պատկած, արեւկջցի մը, իր շղուականով, քովը կեցած է հայ վարդապետ մը («մէղապարտ Յակոբ»), մօրուսաւոր, որ ձեռքը գիրք մը (Ուրբաթագրքը) բռնած, հիւանդին վրայ կը կարդայ. վարդապետը արածայր սեւ վեղար խոյրով միասին կը կրէ. վեղարը մինչեւ մէջքը կ'երկարի. սակայն վարդապետին հագուստը պարզապէս իտալիոյ լատին կղերին սովորական հագուստն է, այսինքն ուսանոց մը ձգած ամբողջ ուսին վրայ, որուն ստորոտը կը հասնի բազուկներուն գրիծէ կէսը: Սոյնպէս սառը հոտեւ կեցող հայկական շապիկով երկու սարկաւազները թէպէտ դիտմամբ հասակաւոր փորագրուած են, սակայն երկսինի բոլորովն ածիլուած են. իրենց զլուռն գագաթն ալ մագիւրնին կրոր ածիլած են, որ է լատին կղերի կուրսին ունին. կուրսիները մեծ գծագրուած են եւ կարծես դիտմամբ կը ցուցադրեն: Սոյն պատկերը կը կրկնուի նաեւ 3րդ թերթին 8ա թղթին վրայ (յաջորդ թերթն ալ զգ. զգ ք. եւն նշանագրուած է փոխանակ դ. դրի, որ ուշագրութեան արժանի է): Եթէ կարենայ ըսուիլ՝ որ Ս. Քահանայապետին պատկերին կաղապարը պատրաստ գտած է Յակոբ, եւ Ս. Փոկաստ. աղօթքին առջեւ գործածած, հապա յիշեալ վեղարաւոր, հայաշապիկ կղերականներն ինչու լատինակերպ փորագրել տուած է:

Այս ամէն խնդիրները պիտի լուծեն Վենետիկի դիւանները միայն. զայս կը սպասենք Վենետիկի մեր Հարազատներէն: Վասն զի Պրոֆ. Մակկելը վերջերս մատնագոյց ըրաւ՝ թէ շատ բան կարելի է սպասել Վենետիկի քաղաքային դիւաններէն: Ինքն Ստ. Մալեսանսիի ձեռք «Մշակի», մէջ (1913, Թ. 226 էական կէտերու մէջ՝ յատուկ անուններ սխալ տպուած) մտադիր ըրաւ գրութեան մը վրայ, որուն մէջ Վենետիկի դիւաններէն հանելով գրուած է, թէ 1498ին Յուլ. 15ին Democrito Terracino թղթուութիւն խնդրած է արարելն եւ հայերէն տպարան մ'ունենալու: Իսկ 1513 Մայիս 13ին Lelio եւ Panto di Maximi խնդրեցին որ Democrito Terracino տրուած արտօնութիւնը վերանորոգուի: Սոյն ակնարկութիւնը շատ կարեւոր երեւցաւ ինծի, եւ Պրոֆ. Մակկելէն իմանալով նոյն հրատարակութեան տեղը՝ գտայ Archivio Veneto ուսումնաթերթին մէջ (Բ. Տարի, 1882, էջ 123—134), որ Պրոֆ. R. Fulin Վենետիկի տպարաններու մասին պետական դիւաններու մէջէն այլեւայլ վաւերագրերու քննարկներ տարւոյ կարգաւ կը հրատարակէ, գրուած հին խաւերէն լեզուաւ, որոնցմէ մեզի համար կարեւոր են հետեւեալ երկու վաւերագիրները, եւ որոնք վերն յիշուած շատ տարակոյններու վրայ լոյս կը սփռեն:

“1498, 15 Յուլիս: Խոնարհաբար կը խնդրէ Զեր հաւատարիմ ծառան եւ Վենետիկի քաղաքացի, Democrito Terracina, Վենետիկի բնակիչ, որ կարենայ տպել տալ (far stampar) քանի մը գրքեր արաքերէն, եթովպացերէն (morescha) ասորերէն, հայերէն, Տուրքերէն եւ ընդլայն լեզուաւ, ամենամեծ եւ գրեթէ անտանելի ծախքերով, եւ մեծագոյն աշխատութեամբ եւ վտանգներով, նաեւ քրիստոնեայ հասարակապետութեան օգտին եւ հաւատոյ բարձրացման համար, եւ բնական զիտութեան նաեւ բժշկութեան զարգացման համար, եւ վասն պահպանութեան առողջութեան հոգեոց եւ մարմնեց շատ եւ անթիւ քրիստոնեայ հաւատացելոց, որոնք վերոգրեալ լեզուները կը գործածեն, նկատելով ոմանց անսանձ ցանկութիւնը, շատերու նախանձն ու անիրաւութիւնը, որոնք ետ պիտի չլինան յափշտակելու գէշ վերոգրեալ խնդրարկուն ծարտարամտութեան եւ ծախքերուն եւ աշխատութեանց պտուղները, միջակեցելով իրեն վերոգրեալ գործերու մէջ, քանի որ այնչափ հեռաւոր երկիրներէ բերուեցան՝ այս Վենետիկի քաղաքը՝ ուստի կը խնդրէ որ իրեն արտօնութիւն շնորհուի, մերձաւոր 25 տարիներու ժամանակամիջոցին՝ ոչ ոք յանդգնի տպագրել (stampar) եւ տպագրել տալ (far stampar) վերոգրեալ լեզուներու տառերով (lettere) որեւէ տեսակ գիրք, ոչ աստի Վենետիկ, եւ ոչ Զեր մեծափառ իշխանութեան հպատակեալ տեղեր, եւ ոչ ալ ուրիշ տեղեր տպուածները ծախել... Ենորհուեցաւ:”

“1513, 31 Մայիս: Խոնարհաբար կը խնդրեն Վենետիկի քաղաքացի ու Վենետիկի բնակող Զեր հաւատարիմ ծառաները, Lelio եւ Paulo di Maximi, որովհետեւ 1498 Յուլիս 15ին Demochrito Terrazina, այսպէս անուանեալ՝ հորեղբայր (barba) յիշեալ խնդրարկուներու, ընդունած է շնորհք Մեծափառ Տէրութեանց կնքուած խօսքերով, եւ յիշեալ Democrito Աստուածային Մեծվայելութեան կամով վախճանած եւ այս աշխարհքէն փոխուած է առանց որեւէ կերպով գործին սկզբնաորութիւն ընելու, այլ միայն մեծ եւ գրեթէ անհանգուրժելի ծախքեր ընելով առանց որեւէ օգտի, եւ լքեց վերոգրեալ խնդրարկուներն այսինքն Lelio եւ Paulo di Maximi իւր եղբորորդիքը, որոնք խոնարհաբար կը խնդրեն եւ կաղերսեն որ Մեծափառ Տէրութիւնը հաճի հաստատել իրենց յիշեալ արտօնութիւնը մերձաւոր 25 տարիներու համար, եւ ոչ ոք յանդգնի տպագրել կամ տպագրել տալ յիշեալ գրքերն ընդ պատժովք սահմանելովք յամենայնի եւ վասն ամենեցուն: Ենորհուած է:”

Պրոֆ. R. Fulin թէ նախորդէն եւ թէ այն եղբորորդիներէն որեւէ տպուած գիրք մը նշանակուած չի գտնել Panzerի ցանկին մէջ:

Ահաւասիկ մեր խնդրոյն լուծումը: Demochrito Terrazina, երեւի արեւելագէտ, արեւելք դաջած եւ տպագրել տալու զիտաւորութեամբ վերոյիշեալ լեզուներով ձեռագիրներ հաւաքել է եւ արտօնութիւն առել է 25 տարի բացառաբար միայն ինքն յիշեալ լեզուներով գրքեր տպելու կամ տպագրել տալու: Շատ ծախքեր ընելէ ետեւ՝ նպատակին չէ հասած, անշուշտ նաեւ նոյն ազգերէն ուսեալ մէկն իրեն աջակից չգտնելով: Դր ժառանգ եղբորորդիները նոյն արտօնութիւնը կը նորոգեն, բայց կ'երեւայ թէ իրենց կարող աջակից մեզի ծանօթ Եակորը գտնելով՝ միայն հայերէն յիշեալ վեց կամ աւելի գրքերը տպած են: Demochrito (կամ եղբորորդիքը) իրեւն տպող կամ իրեւն հրատարակիչ միայն, ինչպէս այն ատեն ալ կային հրատարակիչներ, իրեն յատկանշանք կազմած է անուանն սկզբնատառերով, այսինքն՝ երկրագունդ չորսի բաժնուած, վրան

միաթեւ խաչ, ինչպէս Վենետիկի շատ տպարաններ ալ նոյն նշանն ունէին՝ աւելի յաճախ երկթեւ արքեպիսկոպոսական խաչով, եւ չորս դաշտերու (ծակերու) մէջ դրած է D(emochrito) T(erra)Z(in)A տառերը: Եւ անոր համար քանի որ ինքը միայն արեւելեան լեզուներ տպելու եւ տպել տալու արտօնութիւն ունէր եւ մինչեւ 1538, Վենետիկի ուրիշ տպարան մը հայերէն գիրք ալ տպուած չէ եւ չէր կրնար ըլլալ, կը հետեւի որ մեղե հասած 1513 եւ 14ին տպուած հայերէն գրքերն անպատճառ սոյն տպարանէն ըյս տեսած են, եւ ի զուր է եւրոպական լեզուներով գրքեր փնտռել նոյն յատկանշանով: Այս պարագային՝ 1. գիրը պէտք կ'ըլլայ T կարգաւ, եւ արդէն վերի ծայրը բաւթ կոտրածի հետքեր ունի (միտ դնել կու տամ որ "Հանդիսի", մէջ, 1889, էջ 209—212 տպուածը նմանահանութիւն չէ, այլ նոր գծագրութիւն որ կը տարբերի բնագրէն, մինչ մեր Պատկ. Գ. Ծիշդ նմանահանութիւն է): Ասկէ կը մեկնուի նաեւ սոյն հայերէն գրքերու կրօնական եւ բժշկական նկարագիրը: Այս կերպով կը միտիմ մեկնել ըստ պարագայից՝ անլուծելի երեւոյթները, մինչեւ իրականութիւնն հաստատապէս յերեւան գայ՝:

Ըստ այսմ Թակոբեան վեց ծանօթ գրքերը տպուած են.

1. 1513 եւ 1514ին, եւ յետոյ,
2. Բոլորն ալ կրօնական գրքեր են.
3. Տպագրողն կամ տպագրել տուողն իտալացի մըն է.
4. Թակոբ (վարդապետ) հայերէն բնագիրները գրած կամ պատրաստած եւ տպագրութեան սրբագրութիւններն եւն կատարած է:

Թակոբայ տպագրած գրքերը վերոյիշեալ հայ գրողներու շնորհիւ հետզհետէ ծանօթացան գիտնական աշխարհի, եւ բարբախտաբար այս գրքերու բաւական օրինակներ յերեւան ելան: Այսպէս

1. Պարզատումար կը գտնուի՝
Վիեննայի Միլիթարեանց Մատենադարանը 1 օր. ամբողջ (եւ 1 պակասաւոր). 1 օր. Միւնխէնի Արքունի գրադարան, ամբողջ. 1 օր. Երուսաղէմ ի վանս Ս. Թակոբեանց, 1 օր. Պարիս, Bibl. nat. Imprimés, reserve Ya 121 et V 105. 1 օր. Սերաստիա ("Բիւլ.", 1906, Թ. 2963):
2. Պատարագատետր կը գտնուի 1 օր. առ Տրդատ եպ. Պաւեան (Հ. Ա. 1894, էջ 357) 1 օր. Երուսաղէմ ի վանս Ս. Թակոբեանց ("Բազմ.", 1892, Մայ. "Արեւելք", 1890, Թ. 2036):
3. Սաղմոս, 1 օր. (պակասաւոր) ի Սերաստիա ("Բիւլ.", 1906, Թ. 2963):
4. Տաղարան, 1 օր. առ Տրդատ Եպ. Պաւեան ի Կեսարիա (Հ. Ա. 1894, էջ 360), 1 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Թակոբեանց ("Արեւելք", 1890, Թ. 2036) եւ 1 օր. ի Սերաստիա ("Բիւլ.", 1906, Թ. 2963):
5. Աղթարը, 2 օր. Ս. Ղազար Վենետիկց (1 պակասաւոր) 1 օր. Կեսարիա Ս. Կարապետի Վանքը (պակասաւոր) (Հ. Ա. 1894, էջ 357), 1 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Թակ. ("Արեւելք", 1890, Թ. 2036) 1 օր. Կեսարիա Մունճուսուն գիւղի եկեղեցին. 1 օր. Կ. Պ. ի Մատենադարանի Անտոնեան Հարց (պակասաւոր). 1 օր.

¹ Այս մասին վեճական օրոշում մը տալու համար կը սպասեմ քանի մը տեղեկութիւններու, զորոնք երբ ընդունիմ, պիտի վերագրուեամ խնդրոյ:

(պոկասուոր) Dr. E. Seidl, Oberspaar bei Meissen, Sachsen, որ 1890/ին Պոկս Մարգարեան գրաւաճառէն գներ է:

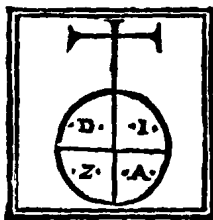
6. Ուրաւթազիրը, 1 օր. Ս. Ղազար Վենետիկ, 2 օր. Վիննա Մխիթարեան: Մատենադարանը (1 պոկասուոր). 2 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Եակ. («Արեւելք», 1890, Թ. 2036) 1 օր. Տրդատ Եպ. Պաշեան (Հ. Ա. 1894, էջ 360). 1 օր. ի Սեբաստիա («Բիւլլ», 1906, Թ. 2963): Բարեբախտաբար ասոնք տպուած են մագաղաթանման ամուր թղթի վրայ, մինչդեռ 1565—1569/ին Արգարու տպած գրքերուն մէկ մասը բոլորովին կորած է, թող եւ տկար թղթի վրայ տպուած ըլլալուն ինչպէս Տօնացոյց կամ Աւետարանացոյց պոկասուոր օրինակ մը միայն Վիննայի Մխիթարեանց մատենադարանը կայ, Տաղարան մէկ օրինակ միայն Նեոլա Հունգարահայոց եկեղեցին, Սաղմոս 2 օրինակ ամբողջ (Հռոմ եւ Միլան), որոնք ժամանակին եւրոպական գրատուններ տպուինք են, եւ մէկ օրինակ պոկասուոր Ս. Ղազար, Մաշթոց, 1 օր. Վատիկանեան ձեռագրատան մէջ եւ 1 օր. Վենետիկ Ս. Ղազար (երկուքն ալ պոկասուոր): Այսպէս ի սպառ ջնդուելու դատապարտուած են նաեւ մեր օրերը փայտէ շինուած թղթերու վրայ տպուող օրագիրներն ու գրքերը:

Ըստ իս հաստատուած քննութիւններով բաւականանալու չէ. վասն զի դեռ ամէն բան ստուգուած չէ: 400 ամեայ ազգային յօրելեանը, որ այնչափ շքով տօնուցաւ, բաւական դրամ հաւաքելու պատճառ եղաւ: Սը պատշաճի՞ որ սոյն հաւաքուած դրամին մէկ մասը գործածուի սոյն վեց գրքերը լուստոյի հրատարակելու, որպէս զի բանասէրներ դիւրութեամբ համեմատելով լուծեն բոլոր զաղտնիքները, եւ հայ ազգը Երեւելի գեղեցիկ յիշատակ մ'ունենայ:

Բովանդակ հայ ազգը տօնեց առաջին հայ տպագրութեան յիշատակը, թէպէտ օրագրողներն ու ճառասացներ եւ ոչ նշանախնայի յիշատակեցին սոյն տպագրութեան գիւտին պատճառ եղող արդիւնաւոր բանասէրները: Սոյն Երեւանը տօնելը կը վայելէր par excellence հայ կաթողիկէի իրենց եկեղեցականներով միասին, վասն զի ոչ միայն իրենց կրօնակից նախահայր եկեղեցականներն հայ տպագրութեան սկիզբն ըրին եւ առաջին դարուն իրենք միայն կային տպագրական ասպարէզին վրայ, այլ եւ յաջորդ դարերուն ալ մինչեւ 1700 թ. սկիզբները, բայ ի նոր Զուղայի Ամենափրկի վանքի տպարանէն, մի միայն իրենք էին հայ տպագրողներ, այնու հետեւ ալ իրենց երկու վանքերովը բոլոր հայ տպարաններու նախագահութիւնը պահեցին:

Վիննա, 8 Յոյ. 1913:

Հ. Պ. ԳԱԼՄԱՆՈՒՄԵՆ

Պատկ. Գ. (Բնական մեծութեամբ):